

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING KOMPONENT TARKIBI (NAZAR ESHONQUL HIKOYALARI ASOSIDA)

Rahmatova Ulkanoy Dilshod qizi

*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti 4- bosqich
talabasi*

94-877-17-28

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek tilshunosligida frazeologizmlarning komponent tarkibini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda yozuvchi Nazar Eshonqulning hikoyalari leksik-semantik va stilistik asos sifatida olingan bo'lib, ularda uchraydigan frazeologizmlarning komponent tarkibi, semantik va stilistik xususiyatlari tahlil etiladi. Maqola tilshunoslikda frazeologik birliklarni o'rganishga yangi yondashuvlar taqdim etadi.

Kalit so'zlar: *frazeologizm, ibora, komponent, semantika, ko'chma ma'no, kontekst, badiiy nutq, hikoya.*

Til — millat tafakkuri, madaniyati va dunyoqarashining asosiy ifodasidir. Til birliklari ichida frazeologik birliklar alohida ahamiyatga ega. Ular xalqning asrlar davomida shakllangan tajribasi, obrazli fikrlashi va ruhiy olamini o'zida mujassam etadi. Ayniqsa, badiiy adabiyotda frazeologizmlar yozuvchi uslubini boyitish, obraz yaratish va hissiy ta'sir kuchini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Nazar Eshonqul hikoyalaridagi frazeologik birliklar ham ana shunday vazifalarni to'laqonli bajara olgan.

Frazeologiya tilshunoslikning muhim bo'limlaridan bo'lib, u tilning ifodaviyligini ta'minlovchi barqaror birikmalarni o'rganadi. Frazeologik birliklar so'z birikmalaridan farq qilib, majoziy ma'noni ifodalovchi turg'un birikmalar

hisoblanadi. Ular nutq jarayonida qo'llanilar ekan, ma'noning bo'yoqdorligini oshirishda hamda obrazli ifodalashda yordam beradi.

Frazeologizmlarning komponent tarkibi bu frazeologik birlikni tashkil etuvchi so'zlar (komponentlar) va ularning munosabatini anglatadi. Frazemalarning komponentlari u yoki bu darajada ma'no mustaqilligiga ega bo'ladi. Ibora anglatgan ma'noni yuzaga keltirishda ishtirok etishiga ko'ra komponentlardan biri asosiy tayanch va mantiqiy asos hisoblanadi.

Tilshunoslikda frazemalar tarkibidagi so'zlar leksik ma'nosini yo'qotgan, so'zdan tashqaridagi til hodisasi sifatida qaralsa, boshqa tilshunoslar komponentlar o'zlarining leksik xususiyatlarini saqlab qoladi, ammo bu turli frazemalarda turlicha yuz beradi, deb e'tirof etadilar. Aksariyat tilshunoslar leksemalar frazemalar tarkibiga kirgandan keyin ham o'zlarining leksik ma'nolarini saqlab qolishini e'tirof etadilar. Ammo ayrim frazemalarda leksik ma'no to'liq saqlanadi, boshqalarida esa leksik ma'no bir qadar kuchsizlanadi.¹

Nazar Eshonqul hikoyalarining iboralar komponent tarkibi rang-barangligi bilan ajralib turadi. Xususan, "holdan toyib", "yurak hovuchlab", "g'ashiga tegmoq", "ko'zi yetmoq" kabi frazeologizmlar asosan ot + fe'l modelida shakllangan bo'lib, qahramonlarning ruhiy va jismoniy holatini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. Masalan, "holdan toymoq" iborasi kuchli charchoq holatini bildirsa, "yurak hovuchlab" birligi qo'rquv yoki xavotirni obrazli tarzda ifodalaydi. Shuningdek, "tomdan tarasha tushganday", "og'zidan bodi kirib, shodi chiqib" kabi ko'p komponentli frazeologik birliklar nutqqa emotsional-ekspressiv bo'yoq berib, voqea-hodisalarning kutilmaganligi yoki keskinligini kuchaytiradi. Bunday birliklar orqali yozuvchi nafaqat qahramonlarning ichki kechinmalarini ochib beradi, balki badiiy matnning ta'sirchanligini ham oshiradi. Demak, frazeologik birliklarning komponent tarkibi ularning semantik va stilistik xususiyatlarini belgilovchi asosiy

¹ Алматова Ш. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили. Филол. Фан. номз. Дисс. – Тошкент, 2008. – Б. 12.

omillardan biri hisoblanadi. Kontekstda ishtirok etgan iboralar yozuvchining subyektiv bahosini ham beradi. Masalan: *“U ichgan paytlari juda muloyim bo‘lib qolardi; uning kasbi cho‘lquvarlikka hech bir aloqasi yo‘q, tabiatan qo‘rs, qo‘pol muomalasi bilan cho‘lga kelib orttirgan manmanligiga takabburlik qo‘shilib uni odamlardan bezdirib qo‘ygan, u vazifasiga kirmasa ham, har bir ishga **burnini tiqaverar**, o‘zicha ko‘rsatmalar berar – tuman sarkotibi kelganda dalalarni Omon Juma emas, u birga qo‘shilib aylanar, negadir sarkotib oldida o‘zini juda eminerkin tutar, hatto hazil-huzul ham qilib qo‘yardi.”* (Nazar Eshonqul) Ushbu gapda ishtirok etgan “burnini tiqaverardi” frazemasini salbiy baho, tanqidiy munosabat bildirib, gapni jonli va obrazli qilgan. Gapdan oldin berilgan qo‘rs qo‘pol, manman, takabbur kabi sifatlar fonida “burnini tiqaverardi” iborasi bu sifatlarning ma’nosini mustahkamlaydi, qahramonning ijtimoiy xulqini ochib beradi.

Nazar Eshonqul hikoyalarida ishtirok etgan iboralarning komponent qoliplarini quyidagicha keltirish mumkin.

Ot+ fe’l tipidagi frazemalar: *onasi o‘pmagan, so‘zida turib olmoq, ko‘ngli aynimoq, ko‘ngli g‘ash bo‘lmoq, hafsalasi pir bo‘lmoq, ko‘zi yetmoq, burnini tiqavermoq, bosh olib ketmoq, ko‘z tashlamoq, aqlini olmoq, dunyoni boshiga ko‘tarmoq, fe’li aynimoq, g‘ashi kelmoq, ko‘z oldiga keltirmoq, so‘zida turmoq, ko‘ngli yorishmoq.*

Hikoyalarda keltirilgan frazeologik birliklarning eng ko‘p tarqalgan komponent qolipi ot+ fe’l ko‘rinishidagi iboralar sanaladi. *Men to‘rtinchini qanchalik maqtamayin do‘stim o‘z so‘zida turib oldi.* Ushbu gapda qatnashgan *so‘zida turib olmoq-* o‘z fikrini o‘tkazishga intilib qaysarlik qilmoq frazemasini tarkibidagi so‘z leksemasi semantik tayanch a‘zo bo‘lsa, turib olmoq komponenti esa grammatik tayanch a‘zo hisoblanadi. Semantik tayanch a‘zo grammatik tayanch komponent bilan birikib, yaxlitlanib frazemaning sememasini hosil qilgan.

*O‘zi ham uzilgan oila rishtasini qayta bog‘lay olmasligiga, eri bilan yashagan o‘tov allaqachon kuyib kul bo‘lganiga **ko‘zi yetdi**, shekilli, yana yolg‘iz qaytib*

ketishga majbur bo'ldi. Ushbu gapda qatnashgan frazema ham ikki komponentdan tashkil topgan bo'lib, ibora tarkibidagi birinchi komponent somatik leksema bilan ifodalangan, fe'l leksema esa grammatik tayanch komponent vazifasini bajargan va fe'l frazemasini hosil qilgan.

Shuningdek, iboralarning komponent tarkibida fe'lning barcha xoslangan shakllari ishtirok etishi mumkin:

Ot+harakat nomi: *Biz biron nojo'ya qilg'imiz yoki xatti-harakatimiz bilan o'qituvchimiz g'ashiga tegishdan, to'g'rirog'i, uni bezovta qilishdan juda cho'chir, shu sababli saboq payti har bir fikrni tafakkurimiz va xotiramiz minoralariga og'ir jangdan so'ng erishilgan zafar yalovlari kabi bir-bir ilib qo'yishga harakat qilardik, zero, bizning saboqxona ulug' hamda qudratli sarkardaning bir hamlasidayoq tormor bo'lgan va sukutga cho'mgan maydonni eslatar edi.* Ushbu gapda ajratib ko'rsatilgan birikmaning birinchi komponenti mavhum ot bo'lsa, ikkinchisi fe'lning otga xoslangan shakli hisoblanadi.

Ot+sifatdosh: *U yuzini teskari o'girib oldi-da, yana pishillab beozor uyquga ketdi, kelinchak esa bo'g'ziga toshday tiqilib turgan yig'ini bosish uchun tishlarini qahr bilan bir-biriga bosib turar, agar tishlarini qo'yib yuborsa, bo'g'zidan butun uyni, butun hovlini, butun qishloqni, butun dunyoni boshiga ko'taradigan ayanchli yig'i otilib chiqishini anglar edi.* Ushbu gapda esa komponentida sifatdosh ishtirok etgan iborani ko'rishimiz mumkin. Komponentida sof fe'l qatnashgan iboralar ko'proq faoliyat-jarayonni, holatni bildirib kelsa, sifatdosh komponentli frazemalar gapda aniqlash, izohlash vazifalarini bajarib keladi.

Ot+ ravishdosh: *Xuddi bu hol o'zlariga yoqayotgandek ba'zilari ataylab jon jaxdlari bilan signal bosardi; mashinalar orasiga tushib qolgan sarg'ish "tez yordam" najot so'rayotganday yurakni orziqtirib serena chalar, peshonasidagi ko'kish chiroq tinmay aylanardi.* Yurakni orziqtirib frazemasini ot+ravishdosh komponentli tuzilmaga ega. Nazar Eshonqul ushbu iborani qahramon ruhiyatini

ochib berish uchun qoʻllagan. Ibora tarkibidagi ravishdosh (-ib) qoʻshimchasi orqali yozuvchi personajning holatiga tushgan.

Sifat+ot tipidagi frazemalar: *peshonasi yorugʻ, ochiq istara, koʻngli yumshoq, ahvoli tang.*

Posyolkada birinchi marta paydo boʻlganda uning yuzida hali navqironlik davri shamlari oʻchmagan, badani va serajin boʻyniga chirigan yogʻoch isi oʻtirishib qolgan, dimogʻidan yoqimli tamaki hidi kelib turar, garchi oʻtkir va azobli koʻzlaridagi yovvoyi mushukdek yot mung uni odamlardan chetga tortib tursa-da, **ochiq istarasi** va salti-suvoy suni-sumbati kishida tanishish va suhbatlashish istagini tugʻdirardi. Mazkur ibora asar qahramonini obrazli tasvirlashga xizmat qilgan boʻlib, neytral- soʻzlashuv uslubiga xoslangan. Sifat leksemalar ishtirokida, asosan, kishilarning xarakteri va xususiyatini ifodalovchi frazemalar shakllanadi. Ushbu gap tarkibidagi iborada ham yuqoridagi fikr oʻz isbotini topgan.

Son+ sifat: *bir soʻzli, ikki yuzli, yuz karra yaxshi.*

Kotib bir soʻzli odam edi – u qorovulga bergan vaʼdasining ustidan chiqdi; inspektor va tumandagilarning xarxashasiga qaramay, mehmonxona qorovulligida olib qoldi; uch yil badaliga unga biron marta yomon gapirmadi; kotibning bor alami ichida edi, shuning uchun deyarli har kuni ichar va qorovulga ham ichirar, soʻng to ertalabgacha qotib uxlardi. Yuqoridagi frazemalar tarkibida ishtirok etayotgan son leksemalar frazemalarning semantik va strukturaviy shakllanishida asosiy tayanch komponent boʻlib xizmat qilmoqda. Taʼkidlash lozimki, sifat oʻzgarmaydigan turkum boʻlib, unga son va kelishik kategoriyalari xos emas: sifat soʻzshaklga toʻgʻridan-toʻgʻri bitishuv yoʻli bilan bogʻlanadi. Sifat frazemalar gapda, asosan, sifatlovchi-aniqlovchi vazifasida keladi.

Ot+ot: *joʻjabirday jon, koʻz qorachigʻi, til uchida,*

Agar uning oilasi **jo‘jabirday jon**, ustiga ustak, oz-moz xasisligi bo‘lmaganda, har bir tiyinni xuddi jonini olishayotganday baxillik bilan ishlatmaganda, ehtimol, qo‘lni sezmagan ham bo‘lardi. Misoldagi jo‘jabirday jon- bola- chaqasi, qaramog‘idagi kishilar ko‘p frazemasidagi leksemasidagi ikkala komponenti ham ot so‘z turkumiga tegishli bo‘lib, birikma holatida qo‘llangan.

Frazeologik birliklarning komponent tarkibidagi so‘zlar har doim ham birgalikda kelavermaydi. Ba‘zan ular o‘rtasida boshqa birliklar ham kelishi mumkin. *U esa o‘choq boshida kuymalanar, yaqin oradan xas-xashak, tezak terib, tutab yotgan o‘choqni hadeb puflar, achishgan ko‘zlarini kotibga mahramona ehtirom bilan tikib qo‘yardi.*

Xulosa qilib aytganda, frazeologik birliklar tilning eng muhim va ta‘sirchan qatlamlaridan biri bo‘lib, ular orqali millatning tafakkuri, ruhiyati va ko‘p asrlik tajribasi ifodalanadi. Xususan, Nazar Eshonqul hikoyalarida qo‘llanilgan frazeologizmlar nafaqat tilning obrazlilikini oshiradi, balki qahramonlarning ichki dunyosini, ruhiy kechinmalarini hamda ijtimoiy muhitini chuqur ochib berishga xizmat qiladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yozuvchi asarlarida frazeologik birliklarning komponent tarkibi rang-barang bo‘lib, ayniqsa ot + fe‘l qolipi keng qo‘llanadi. Bu esa harakat va holatni jonli, aniq va ta‘sirchan ifodalash imkonini beradi. Shuningdek, ko‘p komponentli iboralar nutqqa emotsional-ekspressiv bo‘yoq bag‘ishlab, voqealarning keskinligi va drammatizmini kuchaytiradi. Frazeologizmlarning kontekstda qo‘llanishi yozuvchining subyektiv munosabatini ifodalash, qahramonlarga baho berish va badiiy matnning umumiy estetik qiymatini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Shu jihatdan, Nazar Eshonqul hikoyalaridagi frazeologik birliklar nafaqat lingvistik, balki badiiy-estetik nuqtayi nazardan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Алматова Ш. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили. Филол. Фан. номз. Дисс. – Тошкент, 2008. – Б. 108.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T.: "Talqin" Toshkent 2005. 260 bet.
3. Пинхасов Я. Ҳозирги ўзбек адабий тили Тошкент:"Ўқитувчи" нашриёти – 1969
4. . Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent: Universitet, 2006. – 476 bet.
6. Йўлдошев Б. Ўзбек тилида фразеологизмларнинг услубий ва прагматик имкониятлари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2002.
7. Nazar Eshonqul Saylanma. 1-jild. Toshkent: Akademnashr, 2025- 520 bet.